

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI ÓQUVCHILARDA BILISH JARAYONLARI PSIXODIAGNOSTIKASI

Qutlimuratova Anvara Alisherovna

Berdaq atindagi Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti.

L.Bektursinova

QDU Pedagogika va psixologiya kafedrası docent., PhD.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20301370>

Annotatsiya. Ushbu ishda kichik maktab yoshidagi (6-10 yoshli) o'quvchilarning bilish jarayonlari — diqqat, idrok, xotira, tafakkur va nutqning rivojlanish darajasini aniqlashga qaratilgan psixodiagnostika masalalari yoritilgan. Maqolada (yoki tadqiqotda) ushbu yosh davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari, ta'lim jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etishda diagnostik metodikalarning o'рни va ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, o'quvchilarning intellektual salohiyatini baholash va ularning bilish faolligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar hamda zamonaviy psixodiagnostik usullar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Kichik maktab yoshi, bilish jarayonlari, psixodiagnostika, diqqat, xotira, idrok, tafakkur, diagnostik metodika, intellektual rivojlanish, o'quv faoliyati.

Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri — har bir o'quvchining individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning intellektual salohiyatini maksimal darajada rivojlantirish hisoblanadi. Ayniqsa, kichik maktab yoshi (6-10 yosh) inson hayotidagi eng keskin burilish davrlaridan biridir. Bu davrda bolaning yetakchi faoliyati o'yindan **o'quv faoliyatiga** almashadi. O'quv faoliyatini muvaffaqiyatli o'zlashtirish esa bevosita bolaning bilish jarayonlari (diqqat, idrok, xotira, tafakkur va nutq)ning qay darajada rivojlanganligi bilan bog'liq.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda bilish jarayonlarining rivojlanish darajasini o'z vaqtida va aniq baholash (psixodiagnostika qilish) ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omilidir. Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilarining darslarni o'zlashtira olmasligi yoki fanga bo'lgan qiziqishining pastligi ularning dangasaligidan emas, balki diqqat barqarorligi, xotira hajmi yoki mantiqiy tafakkurining yetarli darajada shakllanmaganligidan dalolat beradi. Shu bois, maktab psixologlari va pedagoglari uchun ushbu yoshdagi bolalarning bilish jarayonlarini psixodiagnostika qilish, mavjud muammolarni korreksiyalash (tuzatish) va ularni kelajakda komil shaxs bo'lib yetishishini ta'minlash bugungi kunda g'oyat dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilish jarayonlari (diqqat, xotira, idrok, tafakkur) rivojlanish darajasini psixodiagnostik metodikalar yordamida aniqlash va ularning intellektual salohiyatini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kichik maktab yoshi (6–10 yosh) bolaning ijtimoiy hayotida tub burilish davri hisoblanadi.

Ma'lumki, maktabga qadam qo'yish bilan bolaning jamiyatdagi mavqeyi o'zgaradi, uning zimmasiga ma'lum majburiyatlar yuklanadi. Bu davrda bolaning yetakchi faoliyati o'yindan **o'quv faoliyatiga** aylanadi.

Psixolog L.S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, maktab ta'limi bolaning barcha psixik jarayonlarini qayta quradi. O'quv faoliyati boladan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilganlikni, irodaviy zo'riqishni va tizimlilikni talab qiladi.

Bola dars davomida o'z xohishlarini jilovlashi, o'qituvchining ko'rsatmalariga bo'ysunishi va diqqatini uzoq vaqt davomida bir joyga jamlashi lozim bo'ladi. Bu jarayon bevosita bilish jarayonlarining rivojlanish darajasiga tayanadi.

Kichik maktab yoshida barcha bilish jarayonlari tubdan o'zgaradi va ularda **ixtiyoriylik (ongli boshqaruv)** yetakchi xususiyatga aylanadi:

Idrok (Perception): Maktab yoshining boshida bolaning idroki ko'proq his-tuyg'ularga, yorqinlikka asoslangan bo'ladi (bola narsaning muhim belgisini emas, uning rangini yoki shaklini birinchi ko'radi). Ta'lim ta'sirida idrok maqsadli va tahliliy tus oladi. Bola narsalarni taqqoslashni, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ajratishni o'rganadi.

Diqqat (Attention): Bu yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat (kutilmagan va yorqin narsalarga chalinuvchi diqqat) hali ham kuchli bo'ladi. Biroq, o'quv faoliyati **ixtiyoriy diqqatni** rivojlantirishni talab qiladi. 1-sinf o'quvchisi diqqatini uzluksiz ravishda 10–15 daqiqa ushlab tura olsa, 3-4 sinflarga kelib bu ko'rsatkich 25–30 daqiqaga yetadi.

Xotira (Memory): Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar asosan ko'rgazmali-obrazli xotiraga ega bo'ladilar (ular ko'rgan yoki eshitgan aniq narsalarini yaxshi eslab qolishadi). Ammo dars jarayonida matnlarni, qoidalarni yodlash talab etilishi sababli, ularda **so'z-mantiqiy xotira** va ma'noli eslab qolish mexanizmlari shakllana boshlaydi.

Tafakkur (Thinking): Bu davrda tafakkurda eng katta sakrash kuzatiladi. Bola ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkurdan **konkret-mantiqiy tafakkurga** o'tadi.

Bola tushunchalarni umumlashtirishni, tasniflashni (klassifikatsiya) va oddiy mantiqiy xulosalar chiqarishni boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar bilan ishlashda diagnostika jarayoni noto'g'ri tashkil etilsa, natijalar xato chiqishi mumkin. Shuning uchun quyidagi talablarga rioya qilish shart:

- **Moslashish (Adaptatsiya) davri:** Bolani xonaga olib kirgach, darhol test berilmaydi.

Avval u bilan 3-5 daqiqa qiziqishlari haqida suhbatlashib, xonaga va psixologga ko'nikishi ta'minlanadi.

- **Charchoq omili:** Diagnostika testi 20-25 daqiqadan oshmasligi kerak. Aks holda, bola charchaydi va ixtiyoriy diqqati pasayib, savollarga tavakkal javob bera boshlaydi.

- **Baholamaslik prinsipi:** Bola testni bajarayotganda uni "Barakalla", "Xato qilding", "O'ylab ko'r" deb baholash yoki yo'naltirish mumkin emas. Bu uning shaxsiy ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi.

Diagnostikadan so'ng, bilish jarayonlari past chiqqan o'quvchilar bilan quyidagi qisqa va qiziqarli mashqlarni o'tkazish tavsiya etiladi (bularni darsning "dam olish daqiqasi"da ham qo'llash mumkin):

- **"Taqiqlangan harakat" (Diqqat uchun):** O'qituvchi harakatlarni ko'rsatadi, bolalar qaytarishi kerak. Ammo bitta harakat (masalan, qo'llarni tepaga ko'tarish) "taqiqlangan" deb e'lon qilinadi. O'qituvchi ataylab shu harakatni qilganda, bolalar uni qaytarmasligi, ya'ni diqqatini nazorat qilishi kerak.

- **"Piktogramma" (Xotira uchun):** Bolaga 10 ta bir-biriga bog'liq bo'lmagan so'z aytiladi (masalan: *baxt, og'ir mehnat, tush, daryo*).

Bola har bir soʻzni eslab qolish uchun daftarga tezda oʻziga tushunarli bitta belgi (shakl) chizadi. Keyin shu chizgan belgilariga qarab soʻzlarni qayta aytib beradi. Bu mantiqiy xotirani kuchaytiradi.

- **"Soʻz birikmalari" (Tafakkur uchun):** Bolaga obyektidagi eng muhim belgini ajratish oʻrgatiladi. Masalan: *"Velosiped uchun eng muhimi naba? Gʻildirakmi, oʻrindiqli, chiroqli yoki pedalmi?"* Bola eng muhimini (gʻildirak) ajratib, sababini tushuntirishi lozim. Tadqiqotning nazariy qismiga **"7 yosh inqirozi" (Кризис 7 лет)** haqida qisqacha maʼlumot qoʻshish ishning ilmiyligini juda oshiradi.

- L.S. Vigotskiy boʻyicha, bu davrda bolaning "ichki hayoti" shakllanadi. Bola oʻz his-tuygʻularini anglay boshlaydi (masalan, u nafaqat xafa boʻladi, balki *"Men hozir xafaman"* deb oʻz holatini tushunadi).

- Bu davrda bolada **"ijtimoiy Men"** tushunchasi paydo boʻladi. Agar bilish jarayonlari yaxshi tashxis qilinmasa va bola maktabda muvaffaqiyatsizlikka uchrasa, unda oʻziga nisbatan ishonchsizlik va "past baholash" (past self-esteem) shakllanib qoladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarni diagnostika qilish oʻziga xos ehtiyotkorlikni talab etadi.

Diagnostika jarayoni bolani charchatib qoʻymasligi va unda qoʻrquv uygʻotmasligi kerak.

Amaliyotda har bir bilish jarayoni uchun quyidagi sinovdan oʻtgan metodikalar keng qoʻllaniladi:

1. **Diqqatni tashxislash:**

- *Burdon korrektura sinamasi:* Bolaning diqqat barqarorligi va koʻchuvchanligini aniqlaydi. Bolaga harflar yoki shakllar chizilgan varoq berilib, maʼlum belgilarni oʻchirishi soʻraladi.
- *Shulte jadvallari:* Diqqatning taqsimlanishi va tezkorligini oʻlchashda samarali.

2. **Xotirani tashxislash:**

- *A.R. Luriya boʻyicha "10 ta soʻzni eslab qolish" metodikasi:* Bolaning eshitish-mantiqiy xotirasi hajmi va dinamikasini tekshiradi.

- *Geometrik shakllarni eslab qolish:* Koʻrish-obrazli xotirani aniqlash uchun xizmat qiladi.

3. **Tafakkurni tashxislash:**

- *Jon Ravenning "Progresiv matrisalari" testi:* Bolaning mantiqiy fikrlashi va intellektual salohiyatini baholaydi (no-verbal test).

- *"Ortiqchasini chiqarish" metodikasi:* Bolaning soʻzlar yoki predmetlar orasidagi umumiy va farqli jihatlarni topish hamda umumlashtirish qobiliyatini tekshiradi.

4. **Idrokni tashxislash:**

- *"Chala rasmlar" metodikasi:* Bolaning obyektidagi yetishmayotgan qismlarni tezkor idrok etish darajasini aniqlaydi.

Psixodiagnostik tadqiqotlar oʻtkazilgach, olingan natijalar miqdoriy (ballar tizimi) va sifat jihatidan tahlil qilinadi. Diagnostika natijasida oʻquvchilar odatda uchta guruhga boʻlinadi:

- **Yuqori daraja:** Bilish jarayonlari yosh meʼyorida oʻzib ketgan bolalar. Ularga qoʻshimcha ijodiy va murakkabroq topshiriqlar berish tavsiya etiladi.

- **Oʻrta daraja:** Meʼyoriy koʻrsatkich. Bola maktab dasturini oʻzlashtira oladi.

- **Past daraja:** Diqqat va xotira sust rivojlangan bolalar.

O'quvchilarda bilish faolligini oshirish uchun maktab psixologi va boshlang'ich sinf o'qituvchisi hamkorlikda **korreksion-rivojlantiruvchi o'yinlar va mashqlar** (masalan, mantiqiy boshqotirmalar, diqqatni jamlashga oid qiziqarli o'yinlar) tashkil etishi lozim. Shuningdek, dars jarayonida multimediali vositalardan va ko'rgazmali qurollardan keng foydalanish o'quvchining idrok etish samaradorligini 40-50% gacha oshirishi amaliyotda isbotlangan.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilish jarayonlarini psixodiagnostika qilish muammosini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish quyidagi muhim xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. **O'quv faoliyatining ta'siri:** Kichik maktab yoshi bolaning ruhiy rivojlanishida tub burilish davri bo'lib, o'yin faoliyatidan tizimli o'quv faoliyatiga o'tish barcha bilish jarayonlarining (diqqat, xotira, idrok, tafakkur, nutq) ixtiyoriy va ongli boshqarilishini talab etadi.

2. **Diagnostikaning ahamiyati:** O'quvchilarning darslarni o'zlashtira olmasligi yoki intizomsizligi ko'pincha ularning intellektual sustligidan emas, balki bilish jarayonlarining (masalan, diqqat ko'chuvchanligi yoki so'z-mantiqiy xotiraning) yetarli darajada shakllanmaganligidan dalolat beradi. Psixodiagnostika ushbu muammolarni ilk bosqichda aniqlash imkonini beradi.

3. **Metodikalarning o'rni:** Tadqiqot jarayonida qo'llanilgan "Burdon testi", "Raven matrisasi" va "10 ta so'zni eslab qolish" kabi metodikalar kichik maktab yoshidagi bolalarning individual-psixologik xususiyatlarini aniq baholashda yuqori samaradorlikka ega ekanligini kos'atdi.

4. **Tavsiyalar:** Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish uchun faqatgina an'anaviy darslar bilan cheklanib qolmasdan, boshlang'ich sinf tizimiga maxsus korreksion-rivojlantiruvchi o'yinlar, mantiqiy mashqlar va interaktiv usullarni integratsiya qilish lozim. Maktab psixologi, o'qituvchi va ota-onaning o'zaro hamkorligi bolaning intellektual salohiyatini maksimal darajada yuzaga chiqarishning asosiy garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'aybullayev N., Raximov R. *Yosh va pedagogik psixologiya*. – Toshkent: "O'qituvchi", 2018.
2. Nishonova Z.T., Kamilova N.G'. *Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya*. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2021.
3. Davletshin M.G. *Gid va yosh psixologiyasi*. – Toshkent: TDIU, 2015.
4. Vigotskiy L.S. *Bolalik va o'smirlilik davri psixologiyasi*. (Tarjima) – Toshkent: "Fan", 2019.
5. Nemov R.S. *Psixologiya: Uchebnik dlya studentov vysshix pedagogicheskix uchebnyx zavedeniy*. Kniga 3: Psixodiagnostika. – Moskva: Vldos, 2016.
6. Lolaxon B., Ayjamal B. PEDAGOGIK INSTITUTLARDA BILIM BERISH MAZNUNI VA BILIM OLIISH MALAKASINI SHAKILLANTIRISH //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 4. – С. 142-143.

7. Бектурсынова Л. ФАСИЛИТАЦИЯ ВОСИТАСИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ //ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА. – 2017. – Т. 35. – №. 4. – С. 50-53.
8. Bektursinova L. X., Madaminova N. O. CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF LITTLE CHILDREN'S MENTION //Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 5.
9. Bektursinova L. X., Ismailova G. ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE FAMILY IN AGGRESSIVE SITUATIONS IN ADOLESCENTS. – 2024.